

УДК 343.12

Азаров Ю. І., професор кафедри
кримінального процесу НАВС, к.ю.н., доцент

Забезпечення участі понять у кримінальному процесі в контексті дотримання принципу законності

В статті зроблено спробу прослідкувати взаємозалежність правових гарантій дотримання законності та участі понять при проведенні процесуальних дій у кримінальному провадженні.

Ключові слова: принцип законності, правова гарантія, досудове розслідування, кримінальне провадження.

В статье сделана попытка проследить взаимозависимость правовых гарантий соблюдения законности и участия понятых при проведении процессуальных действий в уголовном производстве.

Ключевые слова: принцип законности, правовая гарантия, досудебное расследование, уголовное производство.

The paper attempts to trace the interdependence legal guarantees compliance with the law and the participation of witnesses during the proceedings in the criminal proceedings.

Keywords: the principle of legality, legal guarantee, pre-trial investigation, criminal proceedings.

Актуальність. Магістральним напрямком розвитку та побудови правової держави на сучасному етапі є реальний захист прав і законних інтересів людини і громадянина в усіх сферах суспільного життя. Особливо важливого значення у зв'язку з цим набуває законність в діяльності слідчих, прокурорських та судових органів при розслідуванні кримінальних правопорушень, виконанні завдань кримінального судочинства.

За чинним кримінальним процесуальним законодавством проведення більшості слідчих (розшукових) дій без обов'язкової участі понять робить ці дії нелегітимними, що, у свою чергу, призводить до втрати доказового значення отриманої інформації.

Однією із необхідних умов реалізації принципу законності в процесі кримінального судочинства є здійснення поставлених перед ним завдань — досягнення об'єктивної істини, правильне встановлення фактичних обставин справи.

Мета статті. Розглянути дотримання прав і свобод людини через призму принципу законності, який, в свою чергу, повинен гарантуватися участю понять у кримінальному процесі.

Останні дослідження. У кримінальному процесі теоретичні положення гарантій законності та обґрунтованості досудового розслідування розглядали у своїх роботах Ю.І. Азаров, Ю.П. Аленін, Ю.М. Грошевий, Ю.О. Гурджі, А.Я. Дубинський, Н.С. Карпов, О.М. Ларін, Є.Д. Лук'яничков, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Міхеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, В. М. Савицький, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, Л. Д. Удалова та інші.

Виклад основного матеріалу. Так, зауважимо, що більшість вчених до правових гарантій досудового розслідування, відносять: загальні засади кримінального провадження (законність, право на оскарження процесуальних дій і рішень та ін.); процесуальну форму прийняття та реалізації рішень; процесуальні повноваження ор-

гану слідчого, прокурора, суду (слідчого судді) приймати відповідні процесуальні рішення і вимагати їх повного та своєчасного виконання; заходи, призначені відновлювати порушену законність (скасування незаконного рішення, визнання недійсності акта їх виконання); установлені законом строки для виконання процесуальних рішень; заходи юридичної відповідальності (наприклад, притягнення слідчого до дисциплінарної відповідальності); судовий і відомчий контроль, прокурорський нагляд [1; 2].

Проте, на практиці всі ці гарантії не завжди є достатньо ефективними, а перспективи їх удосконалення пов'язані щонайменше з двома напрямками. По-перше, потрібна більш чітка правова регламентація цих гарантій у КПК України; по-друге, поліпшення організації виконання процесуальних рішень, що передбачає вдосконалення підзаконних нормативно-правових актів, підвищення професійної підготовки слідчих, зміцнення виконавської дисципліни, поліпшення фінансування і матеріально-технічної бази тощо.

Недотримання процесуальної форми проведення слідчих (розшукових) дій негативним чином позначається на отриманих при цьому результатах. Наприклад, якщо під час складання протоколу огляду місця події слідчим буде неправильно вказано дату цієї слідчої дії або підписи від імені понятих виконають «підставні» особи, у подальшому це призведе до визнання зазначеного процесуального документа у справі недійсним, як і в цілому рішень у справі, а також виключення отриманих фактичних даних із сукупності доказів [3].

Нехтування вимогами процесуальної форми майже завжди призводить до порушення законності та впливає на перспективу судового розгляду справи. Якщо основний процесуальний документ, зокрема протокол огляду місця події, що містить основні докази події кримінального правопорушення, отримано з порушенням вимог кримінального процесуального закону (адже докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили й не можуть бути покладені в основу доказування), на цій підставі суд має право виправдати обвинуваченого або закрити провадження за недоведеністю його вини у вчиненні кримінального правопорушення або ж, навпаки, — така ситуація може загрожувати притягненням до кримінальної відповідальності невинуватої особи.

Особливу увагу необхідно приділити питанням, пов'язаним із забезпеченням прав і законних інтересів учасників слідчих (розшукових) дій. Слідчий або інша посадова особа зобов'язана підготуватися до здійснення необхідних дій як психологічно, так і організаційно (приготувати науково-технічні засоби, запросити понятих, проінструктувати і роз'яснити права та обов'язки фахівцям, співробітникам оперативних підрозділів та ін.). Завершується процесуальна дія складанням протоколу (рапорту, довідки або іншого підсумкового документа) та підбиттям підсумків, що можуть стати передумовою для прийняття нових рішень. Можливі й інші варіанти, коли слідчий виконує рішення, прийняте іншим органом (посадовою особою), і коли він доручає виконання прийнятого рішення іншому органу (посадовій особі), зокрема проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділом (п. 3 ч. 2. ст. 40 КПК України).

До системи гарантій прийнято включати суспільно-політичні, соціально-економічні (матеріальні), ідеологічні, юридичні (правові). Законність кримінальної процесуальної діяльності значною мірою зумовлюється рівнем дотримання відповідних правових гарантій [4].

На нашу думку, процесуальні гарантії забезпечують реалізацію передбачених

Конституцією України положень шляхом реального їх втілення у процес кримінального провадження, таким чином, можна зазначити, що процесуальні гарантії, у свою чергу, забезпечують і сприяють здійсненню учасниками кримінального процесу своїх прав та обов'язків. Це певний механізм запобігання порушенням цих прав, порядок їх захисту та відновлення. Значення кримінально-процесуальних гарантій прав учасників кримінального судочинства полягає в тому, що з їх допомогою громадяни мають реальну можливість здійснювати надані їм законом права і захищати свої інтереси шляхом активної участі у кримінальному провадженні [5].

Як зазначає Є. Д. Лук'янчиков, кримінальні процесуальні гарантії законності полягають у сукупності правових засобів, встановлених законодавством для забезпечення розгляду заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, які дають змогу одержати та зберегти інформацію, що має значення для кримінального провадження, досягти мети і виконати завдання першого етапу кримінальної процесуальної діяльності, захистити та в разі можливості відновити порушені права і законні інтереси учасників кримінального провадження [6, с. 23].

Систему кримінальних процесуальних гарантій досудового розслідування складають: засади кримінального процесу, кримінальна процесуальна форма, процесуальний статус учасників кримінального процесу, можливість застосування заходів кримінального процесуального примусу, відомчий та судовий контроль, прокурорський нагляд, право на оскарження дій і рішень органів та посадових осіб, які ведуть процес.

Стратегічні напрями вдосконалення процесуальних гарантій у положеннях кримінального та кримінального процесуального законодавства як складових системи кримінальної юстиції сформульовані в Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні, затвердженій Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [7].

У Концепції визначено, що реформування кримінальної юстиції має ґрунтуватись на досягненнях і традиціях національного законодавства, європейських цінностях щодо захисту прав і основоположних свобод людини, положеннях міжнародних договорів.

Прийняття нового КПК стало першочерговим завданням України і в контексті євроінтеграції, що закріплено у резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1244 (2001), № 1513 (2001), № 1346 (2003), № 10676 (2005) та ін. Відповідно до п. 7.3.7 Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи від 4 жовтня 2010 р. № 1755 (2010) («Функціонування демократичних інституцій в Україні»), органи влади України закликано якнайшвидше ухвалити КПК і звернутися за експертизою цього кодексу до Венеціанської комісії, а також врахувати можливі зауваження до його остаточного ухвалення [8; 9].

Принципово важливою є вимога, яка сформульована в ч. 3 ст. 62 Конституції України, — обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, які одержані незаконним шляхом, а також на припущеннях. На необхідність суворо дотримуватись цього положення Конституції неодноразово звертав увагу Верховний Суд України, зокрема, у постановях Пленуму «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9 [165], а також «Про посилення судового захисту прав та свобод людини та громадянина» від 30 травня 1997 року № 7 [10]. В останній згаданій постанові Пленум наголошує: якщо буде встановлено, що ті чи інші докази

були одержані незаконним шляхом, суди повинні визнавати їх недопустимими і не враховувати при обґрунтуванні обвинувачення у вирокі. Згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством України, допустимість доказу визначено у ст. 86 КПК України, відповідно до якої доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим же Кодексом. Недопустимий доказ не може бути використаний у прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилається суд під час ухвалення судового рішення.

Ще одним аргументом, що підтримує правильність нашого судження щодо участі понятого як складової не тільки у дотриманні процесуальної форми фіксування доказової інформації, а й при перевірці та оцінці доказів, також виступає законодавче положення щодо можливості допиту понятого під час судового розгляду як свідка проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, закріплене у ч.7 ст. 223 КПК України.

Суд, допитуючи понятого як свідка проведення відповідної слідчої (розшукової) дії, таким чином оцінює докази, щоб заповнити або усунути прогалини досудового розслідування. Таке явище, безумовно, слід розглядати як негативне в слідчій практиці, оскільки свідчить про недовіру посадовим особам органів досудового розслідування та ставить під сумнів їх професійну компетентність.

Треба відзначити, що вищезазначене питання також є дискусійним. Наприклад, на думку А. М. Сторожевої, допит понятих у судовому засіданні є своєрідним створенням «штучних» свідків та є не зовсім доцільним, з доказової точки зору, оскільки поняті в цьому випадку не надають ніяких нових свідчень, а лише підтверджують уже відомі та встановлені обставини щодо проведення тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії. У багатьох випадках суд також позбавлений можливості перевірити відповідність інформації про факти, що мають значення для справи, об'єктивній дійсності шляхом звернення до першоджерела, оскільки ця об'єктивна дійсність до моменту розгляду справи у суді зазнала зміни [11].

Зазначене, очевидно, стосується таких слідчих (розшукових) дій, як пред'явлення (наприклад, особи) для впізнання, обшук, а в деяких випадках і огляд, адже навіть у найліпшому разі та при сумлінному виконанні понятим своїх обов'язків не можна ігнорувати чинник часу. З моменту проведення слідчої (розшукової) дії до розгляду справи у суді може минути кілька тижнів, місяців, а то й років. За такий період часу будь-яка людина, завантажена багатьма повсякденними справами та турботами, просто не в змозі запам'ятати непотрібні їй особисто подробиці слідчої (розшукової) дії та відтворити їх у пам'яті під час допиту у судовому засіданні.

На наш погляд, таке судження має право на існування та певною мірою заслуговує на увагу, але ж якщо розглядати це питання з погляду процесу доказування, зокрема оцінки доказів, то не можна не погодитись з тим, що поняті все ж таки виступають у цьому разі своєрідним складовим елементом у вирішенні питання щодо достовірності та допустимості доказів.

Водночас суперечливою нам уявляється позиція законодавця, який передбачає можливість допиту понятого як свідка з приводу проведеної з його участю слідчої (розшукової) дії, але не врегульовує питання щодо його відповідальності за завідомо неправдиві показання.

На думку О. Л. Булейко, яка підтримує скасування інституту понятих, це жодним чином не вплине на забезпечення дотримання прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства, оскільки кримінальне процесуальне законодавство

передбачає систему більш дієвих процесуальних гарантій. Такими гарантіями авторка вважає участь у провадженні слідчої дії зацікавлених у результатах вирішення справи осіб; повну фіксацію ходу та результатів процесуальної дії технічними засобами; наявність дієвої системи прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю за законністю на стадії досудового розслідування; стабільність кримінального процесу України, яка передбачає можливість перевірки та перегляду висновків, що розроблені у справі на попередніх стадіях [12].

Уважаємо цю аргументацію дискусійною з таких міркувань.

По-перше, участь понятих у слідчих (розшукових) діях, звичайно, за умов дотримання вимог кримінального процесуального законодавства, є однією із форм зовнішнього (громадського) контролю за законністю кримінального провадження взагалі. Як правило, коли працівники правоохоронних органів проводять слідчі (розшукові) дії з участю понятого, вони відносяться до її проведення більш відповідально. Досвідчені працівники розуміють, що понятий – це цінний свідок у майбутньому.

По-друге, під час проведення слідчих (розшукових) дій працівник правоохоронних органів може не всі важливі моменти помітити, працівники оперативних підрозділів також зайняті своєю роботою. Звичайно, якщо понятий сумлінно підійшов до виконання своїх обов'язків, то він може помітити важливі деталі, настрої, емоційні переживання учасників слідчої дії та ін. Згодом, якщо сторона захисту буде ставити під сумнів докази, отримані в ході проведення такої слідчої (розшукової) дії з участю понятих, працівник правоохоронних органів може розраховувати на понятого як на певний гарант дотримання ним законності під час проведення відповідної слідчої (розшукової) дії.

За характером вимог до понятих, виокремлено ситуації: по-перше, коли особисті характеристики понятих (окрім визначених КПК України) не мають значення для проведення слідчої (розшукової) дії (загальні вимоги); по-друге, коли до участі у тій чи іншій слідчій (розшуковій) дії понятими запрошують осіб, які мають певні професійні знання, навички чи досвід. Підтверджено доцільність залучення понятих другої категорії до проведення слідчого експерименту або огляду автотранспортних засобів за фактом ДТП, огляду трупа (насамперед, на місці пожежі або вибуху), у кримінальних провадженнях, пов'язаних з використанням комп'ютерної техніки, банківських технологій тощо, адже 82 % опитаних практичних працівників відзначають переваги «спеціальних» понятих, знайомих з відповідною галуззю знань унаслідок своєї професії або досвіду, над «випадковими» особами, здатними лише спостерігати за процесами, значення яких не розуміють.

Висновки. Отже, участь понятих у сучасному кримінальному провадженні України вважається, по-перше, однією з гарантій забезпечення прав і свобод учасників такого провадження (пояті, беручи участь у проведенні процесуальних дій представляють громадянське суспільство), а по-друге, є процесуальною гарантією законності та обґрунтованості досудового розслідування (контроль понятих за діями працівників правоохоронних органів, що звужує можливість фальсифікації ними доказів).

Але для того щоб участь понятих дійсно гарантувала реалізацію прав інших учасників кримінального провадження, на наш погляд, треба суттєво вдосконалити та привести до відповідності вимогам сьогодення окремі положення КПК України, що регламентують статус самих понятих.

Недотримання процесуальної форми і порядку збирання та дослідження доказів призводить до порушення прав громадян і може позбавити дані, отримані під час

проведення слідчих (розшукових) дій, доказового значення, унеможливити таким чином використання їх результатів як доказів (ч. 1 ст. 86 КПК України). Тобто у разі ігнорування вимог закону про запрошення понятих (фальсифікації даних про них у процесуальних документах) порушується не лише принцип усебічності, повноти і неупередженості дослідження обставин кримінального провадження, а й принципи забезпечення всім особам, які беруть участь у провадженні, права на захист їх законних інтересів, рівності перед законом і судом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Азаров Ю. І. Доказывание следователем обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Ю. І. Азаров. — К., 1987 — 18 с.
2. Антонов В. М. Противодействие преступных структур органам внутренних дел и меры по их нейтрализации : [лекция] / Антонов В. М., Астахов Ю. С., Кувалдин В. П. — М. : МИ МВД России, 1995. — 46 с.
3. Никоненко М. Я. Поняття, види і зміст кримінально-процесуальних гарантій / М. Я. Никоненко // Науковий вісник НАВСУ. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 59–69.
4. Аналіз стану дисципліни і законності в органах досудового слідства МВС України за 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>
5. Котова А. А. Участь громадськості у досудовому провадженні як гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина / А. А. Котова // Проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства України на сучасному етапі : матеріали круглого столу (Київ, 20 трав. 2011 р.). — К., 2011. — С. 194–195.
6. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : [моногр.] / Лук'янчиков Є. Д. — К. : НАВСУ, 2005. — 359 с.
7. Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. указом Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лют. 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008 // Офіційний вісник України. — 2008. — № 27. — Ст. 838.
8. Висновок щодо проекту КПК України на підставі експертизи Лорени Бахмайєр-Вінтер, Джеремі МакБрайда та Еріка Сванідзе [Електронний ресурс] : Директорат з питань правосуддя та захисту людської гідності, Страсбург, 2 лист. 2011 р., DG-I (2011). — С. 16. — Режим доступу : http://zib.com.ua/files/Ukrainian_translation_final_1.doc. 490
9. Рекомендації і пропозиції експертів Ради Європи до проекту Кримінального процесуального кодексу від 20 лют. 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=299205&cat
10. Про посилення судового захисту прав та свобод людини та громадянина [Електронний ресурс] : постанов. Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 7. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/V597003.html
11. Сторожева А. Н. Понятый в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика ; судебная экспертиза» / А. Н. Сторожева. — Иркутск, 2006. — 22 с.
12. Булейко О. Л. Участь понятых у кримінальному процесі : [моногр.] / Булейко О. Л. — К. : КНТ, 2010. — 168 с.